

Ο ΚΟΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

*

Ο ΚΟΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

*

Ο ΚΟΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

αφηγήματα

παρουσίαση
επιμέλεια

ΕΛΛΗ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

επιμέλεια έκδοσης
ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

πρώτος τόμος

ΕΡΜΗΣ

Αθήνα 2005

ISBN 960-320-140-5

© ΛΕΝΑ ΣΑΒΒΙΔΗ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΡΜΗΣ

*Ευχαριστούμε τη φίλη της Έλλης Παπαδημητρίου,
κυρία Έπη Χριστοδούλου, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της*

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή, ανατύπωση,
αποθήκευση όλου του έργου ή τμήματός του, με οποιονδήποτε τρόπο,
χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγικό Σημείωμα</i>	9
<i>Προλογικά Σημειώματα Έλλης Παπαδημητρίου</i>	13

ΠΡΩΤΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ – 1914, 1915, 1919, 1922

1. Πόσο βαστάζανε τα ήσυχα;	25
2. Ήμεθα εξόριστοι και ουχί αντάρται	28
3. Τους είδες εσύ, Βαλιντέ χανούμ;	36
4. Ο ντελάλης	38
5. Πολλά παιδιά έχεις, πέτα κανένα στη θάλασσα	44
6. Τα ερείπια έχουν γίνει πάρκο	53
7. Νομίσαμε οι αφελείς ότι το κακό υποχωρεί	57
8. Ο ποιητής Απόστολος Μαρμελής	61
9. Αχ, πού να σας θυμηθώ; Πού να σας μνημονέψω;	64
10. Το μαρτύριο της δίψας	66

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ – 1940-1941

11. Ούτε κοκόρι δε λαλούσε σ' όλο το χωριό	73
12. Έσφιξε ωστόσο μέσα μας εκείνος ο κόμπος	78
13. Η υπεροχή των Ιταλών σε όπλα μάς αφάνισε	81
14. Ο φασισμός είναι ντρόπιασμα	86
15. Ανήμερα Πέτρου και Παύλου	90
16. Με τον Άγιο Νικόλαο στο τιμόνι μας	94

17. Με τους Άραβες γειτόνους μας περνούσαμε πολύ καλά	117
18. Άμα δε δει ο άνθρωπος όλο κάτι ελπίζει... ..	130
19. Μήπως κι εγώ δεν πεινώ;	135
20. Κλείδωσέ τα, δεσποινίς	136
21. Στου Χάρου τις λαβωματιές βοτάνια δεν χωρούνε	139
22. Και πάλι αρχίζει το ταξίδι της πείνας	177

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Έλλη Παπαδημητρίου (Σμύρνη 1906 - Αθήνα 1993) είχε αρχίσει να συγκεντρώνει μουσικά ακούσματα, λαϊκές αφηγήσεις, προφορικές μαρτυρίες, προσωπικές καταγραφές γεγονότων και αντοχής, από την προ του 1930 εποχή, τότε που συνεργαζόταν με τη Μέλπω και τον Οκτάβιο Μερλιέ για τη διάσωση πολιτιστικών στοιχείων του μικρασιατικού ελληνισμού. Πρωτοδημοσιεύει όμως μέρος της δουλειάς της αυτής το 1964 και συνεχίζει μέχρι το 1979, για λόγους πολιτικούς και κοινωνικούς κατά τρόπο “ανώμαλο”, όπως παρατηρεί η ίδια σε έναν από τους προλόγους της: *«Η ανωμαλία στην έκδοση έχει σχέση με τις “ανωμαλίες” που ξέρομε: παράνομα κόμματα, κρυμμένα χαρτιά κλπ., όσο κυβερνούσανε καθαρές ή μικτές φασιστικές εξουσίες. Ωστόσο και τα περιστασιακά και άνισα τούτα κείμενα συναρμολογούνε σωστά την εποχή τους, το πάθος και το κλίμα της, τον ταπεινό, καθημερινό και τον κορυφωμένο ηρωισμό. Καθώς τον αποτυπώνουν κοινοί άνθρωποι με το λόγο τους, τον είπαμε και αυτόν κοινό, ένα μέσο ζωντανό για ζωντανή μετάδοση».*

Το πολύτιμο αυτό υλικό, πρωτοπόρο στο είδος της προφορικής ιστορίας, εμφανίστηκε με την εξής σειρά: Ένας πρώτος τόμος με τίτλο *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα*, υπότιτλο *Μαρτυρίες*, εισαγωγή της Έλλης Παπαδημητρίου και πρόλογο του Κ. Πορφύρη από τις εκδόσεις Θεμέλιο το 1964. Ένας άλλος τόμος με τίτλο *Ο κοινός λόγος*, από το Ελληνικό Βιβλίο το 1972 (αντιστοιχεί στον πρώτο τόμο της επόμενης έκδοσης και στον πρώτο τόμο του Ερμή). Τρεις τόμοι (Α΄-Γ΄) το 1975 και ένας τέταρτος (Δ΄) το 1979 με τίτλο πάλι

Ο κοινός λόγος, από τον Κέδρου. Στον Δ' τόμο εμπεριέχεται ένθετο με Σημειώσεις της επιμελήτριας. Το 1984 οι εκδόσεις Ερμής τυπώνουν έναν "πρώτο τόμο", που είναι ο ίδιος αντίστοιχος της σειράς του Κέδρου (1975) αλλά με διαφορετικό πρόλογο, και σταματούν εκεί, κατά επιθυμία της Έλλης Παπαδημητρίου, η οποία δεν ήθελε να συνεχιστεί η έκδοση γιατί, όπως έλεγε, δεν πίστευε ότι ο κόσμος αντέχει πια τη φρίκη των άλλων.*

Η παρούσα έκδοση, θεματική και χρονολογική κατά το δυνατόν, στηρίχτηκε στην παραπάνω αναφερθείσα τετράτομη έκδοση του Κέδρου. Διατηρεί τον τίτλο *Ο κοινός λόγος* που αποτελεί συνειδητή επιλογή της Έλλης Παπαδημητρίου, όπως διαβάζουμε στις ένθετες σημειώσεις του Δ' τόμου της σειράς: «*Μερικοί χαρακτηρίσανε τον Κοινό λόγο "λαϊκό είδος". Όμως το "κοινός" έχει άλλη διάσταση, πιο καθολική, δεν είναι "λαϊκό είδος" το περπάτημα, ο ύπνος. Φυτρώνει ναι, όπου κυριαρχεί λαός – μια πληροφορία, όπως λες "το φλισκούνι φυτρώνει σε χώματα υγρά", ή "τα μηχανάκια πληθύνανε στις συνοικίες", δεν είναι ορισμός.*

Το επίθετο "λαϊκός" εξάλλου συχνά υπονοεί συγκατάβαση, κάτι κατώτερο. Αν μάλιστα μιλά "προοδευτικίστικα" κάποιος "προοδευτικός" ή φτάνει σε θαυμασμό ανάποδο, "...η απολογία του στο στρατοδικείο έξοχη αν και αγράμματος"».

Για να επιτευχθεί η χρονική σειρά και η θεματική ομοιογένεια του υλικού μετακινήθηκαν ορισμένες ενότητες και συμπύχθηκαν οι τέσσερις άνισοι τόμοι σε τρεις, περίπου ισομεγέθεις σε έκταση. Έτσι ο πρώτος δικός μας τόμος περιλαμβάνει όλον τον πρώτο τόμο του Κέδρου, εκτός από την ενότητα «Της ειρηνικής ζωής – αχρονολόγητα» που πήγε στον τρίτο τόμο. Ο δεύτερος τόμος είναι πανομοιότυπος με τον αντίστοιχο του 1975 και στον τρίτο εντάσσονται η «Δεκαετία '42-'50» από τον τέταρτο τόμο του Κέ-

* Ευχαριστώ θερμά τη φίλη Ιωάννα Πετροπούλου, η οποία ασχολείται με το Αρχείο της Έλλης Παπαδημητρίου και ετοιμάζει *Βιογραφικό Σχεδιάσμα* της συγγραφέως, για την πολύτιμη βοήθειά της στο ξεκαθάρισμα της εκδοτικής πορείας του *Κοινού λόγου* (βλ. και Ιωάννας Πετροπούλου, «Αρχείο Έλλης Παπαδημητρίου». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, ΙΓ' (1999-2000), 267-338).

δρου (που αναφέρεται στην Αντίσταση) όλος ο τρίτος τόμος του Κέδρου, επίσης αφηγήματα για την Αντίσταση (αντιστοιχεί στην πρώτη δημοσίευση του *Κοινού λόγου* με τίτλο *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα*, 1964) και τα κείμενα «Της ειρηνικής ζωής» που μπήκαν κατά χρονική ακολουθία με την εξής σειρά: «Δεκαετία '30-'40» (τέταρτος τόμος του Κέδρου που το ένα του κείμενο αναφέρεται στον περασμένο αιώνα), «Αχρονολόγητα» (από τον πρώτο τόμο του 1975) και «Δεκαετία '65-'75» (από τον τέταρτο τόμο του 1979).

Η τελική κατάταξη λοιπόν που προκύπτει είναι:

Πρώτος τόμος:

- Πρώτος πόλεμος 1914, 1915, 1919, 1922
- Δεύτερος πόλεμος 1940-1941

Σύνολο κειμένων 22

Δεύτερος τόμος:

- 1941-1945
- 1945-1950

Σύνολο κειμένων 38

Τρίτος τόμος:

- Δεκαετία 1942-1950 (κείμενα της Αντίστασης)
- Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα (κείμενα της Αντίστασης)
- Της ειρηνικής ζωής
 - α) Δεκαετία 1930-1940
 - β) Αχρονολόγητα
 - γ) Δεκαετία 1965-1975

Σύνολο κειμένων 39

Από τους ποικίλους προλόγους της Έλλης Παπαδημητρίου, που συνοδεύουν την ανορθόδοξη γενικά εκδοτική τύχη του *Κοινού λόγου* και που συχνά επαναλαμβάνουν τα ίδια στοιχεία, παραθέτουμε στη συνέχεια τον πρόλογο από τον πρώτο τόμο του Ερμή (1984): εκείνον από το *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα* (1964) (= *Ο κοινός λόγος Γ'*, Κέδρος 1975) και τον πρόλογο από το *Ο κοινός λόγος Δ'* (Κέδρος 1979), με τη σειρά που εντάχθηκαν στην παρούσα έκδοση. Οι πρόλογοι αυτοί κρίθηκε απαραίτητο να περιληφθούν, γιατί παρέχουν

πολύτιμο υλικό, χρήσιμο και διευκρινιστικό, για τον τρόπο δουλειάς της Έλλης Παπαδημητρίου, για το υλικό των κειμένων που συγκεντρώνει και για την αξία του είδους λόγου που αγωνίζεται να διασώσει. Για τους ίδιους ακριβώς λόγους παραθέτουμε ανέκδοτες προλογικές σκέψεις (με τα διακριτικά Α, Β, Γ) που βρέθηκαν στα κατάλοιπα της Έλλης Παπαδημητρίου, έχουν σχέση με τον *Κοινό λόγο* και δεν έχουν συμπεριληφθεί στις μέχρι σήμερα εκδόσεις.

Στην τωρινή τελική μορφή του *Κοινού λόγου* προστέθηκαν τίτλοι που προέρχονται μέσα από τα κείμενα και σηματοδοτούν το περιεχόμενό τους, ενώ διατηρήθηκαν ως υπότιτλοι οι αρχικοί τίτλοι της Έλλης Παπαδημητρίου (συχνά ίδιοι μεταξύ τους και ως εκ τούτου δύσχρηστοι για παραπομπή), οι οποίοι συνήθως δηλώνουν τον αφηγητή ή τον καταγραφέα ενός περιστατικού. Τα κείμενα τυπώθηκαν μονοτονικά και ενοποιήθηκαν ορθογραφικά σύμφωνα με την ισχύουσα σχολική γραμματική του Τριανταφυλλίδη. Από τη γενική γραμμή εξαιρέθηκαν τα αρχικά κεφαλαία σε λέξεις όπως: Χωροφυλακή, Εαμίτης, Νοσοκομείο κ.ά. στα οποία ακολουθήσαμε τη μορφή που είχαν δώσει οι καταγραφείς των κειμένων και που είχε περαστεί στις προηγούμενες εκδόσεις. Έγινε λελογισμένη επέμβαση στη στίξη, όπου δεν κινδύνευε η πιθανή διπλοσημεία του λόγου ή δεν προδιδόταν ο ασθματικός αφηγηματικός ρυθμός της προφορικής έκφρασης.

Η παρούσα σειρά εγκαινιάζει την έκδοση των «Παρ' ολίγον Απάντων» της Έλλης Παπαδημητρίου, τίτλο που διάλεξε η ίδια, γιατί πίστευε ότι κανένας συγγραφέας δεν αντέχει τα Άπαντά του. Γι' αυτό κατέστρεψε ιδιοχείρως όσα από τα δημοσιευμένα ποιήματά της ένιωθε να απειλούνται από την αναμέτρηση με το χρόνο και άφησε στη στοργική φροντίδα της Λένας Σαββίδη τα πνευματικά δικαιώματα του έργου της.

Τελειώνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη Λένα Σαββίδη που έγινε η αφορμή να έρθω σε τόσο στενή επαφή με αυτό το ανεκτίμητο υλικό της λογοτεχνίας και του πολιτισμού μας.

— Μαρία Στασινοπούλου

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΕΛΛΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ο κοινός λόγος αίσθημα και μετάδοση άμεση, πράξη συνηθισμένη, τέλεια: γεμίζεις ένα ποτήρι νερό, πίνεις ή προσφέρεις, περνά το λεωφορείο, σταματά, μπαίνεις. Έτσι απλά, τέλεια, θυμάσαι ιστορίες, περιστατικά, μεγάλα, μικρά και παραμικρά, με λόγια κοινά μια ζωή, πολλές ζωές, εποχές ολόκληρες ζωντανεύουνε, βρίσκουνε θέση κοντά στη δική μας για λίγο διάστημα, κάποτε για πάντα.

Οι αλλαγές από ζωή σε ζωή, από εποχή σ' εποχή, γράφονται ή ξεγράφονται τότε με πόθο, τότε με οργή –ανάγκη και η οργή και ο πόθος.

Στην εξιστόρηση και τη γραφή των κοινών ανθρώπων στον κοινό λόγο υπάρχει ο πόθος για διάρκεια, έστω υποσυνείδητος, να μη σβήσει απ' τη μνήμη, δική του και άλλων, ό,τι έπαθε και ιστορεί σε διάφορους βαθμούς. Αυτό σημαίνει πως ακολουθούνε λίγο πολύ κανόνες άγραφτους. Που γίνονται κανόνες τέχνης.

Όσοι γράψανε ή προφορικά ιστορήσανε στη συλλογή αυτή, άντρες, γυναίκες, νέοι, γέροι, δεν ήτανε απαλλαγμένοι από καμιά συνηθισμένη αδυναμία ή πονηριά. Πιάνανε όμως την εξιστόρησή σα να ήτανε στημένοι και βλέπανε κάποια ταινία μπροστά τους ή μέσα τους, βλέπανε και λειτουργούσανε σωστά, σχεδόν απρόσωπα, συγχρονισμένα πάθος – όραμα – λόγος – τόνος. Σπάνια έκλαψε κανείς αφηγητής ή αφηγήτρια. Οικονομία σε σχόλια και εξηγήσεις. Όποτε το θέμα τραβούσε πολύ σε μάκρος, το ακολουθούσε ο αφηγητής. Το θέμα καθόριζε όλα, όχι αυτό που περι-

μένει ο ακροατής. Κι όποτε είχε συμβεί κανένα δείγμα συμπόνοιας από αντίπαλο πολιτικό συμπατριώτη, ας πούμε σκοπός ή χωροφύλακας έδειχνε λίγη ανθρωπιά, π.χ. τους άφηνε και γεμίζανε κανένα παγούρι νερό, με άνεση γνωρίζανε και το καλό: «καλή του ώρα όπου να βρίσκεται», «ας τον χαίρεται η μάνα του».

Η συλλογή άρχισε και συμπληρώθηκε από τυχαίες συναντήσεις και γνωριμίες μας, χωρίς μετακινήσεις και έξοδα, χωρίς πρόγραμμα κατά περιοχές και χρονολογίες. Βρίσκαμε κάποιο τραπέζι, κάποιο γραφείο, ακούγαμε, γράφαμε. Την ίδια ώρα ή σε δεύτερη συνάντηση διαβάζαμε στους ίδιους το γραπτό, σβήναμε καμιά φράση, διορθώναμε καμιά λεπτομέρεια. Δεν έχει προστεθεί ούτε λέξη δική μας. Τα δικά τους τα γραπτά καμιά φορά χρειαστήκανε αποκρυπτογράφηση, πολλοί δεν ήτανε ούτε του δημοτικού. Μια απ' τις καλύτερες [αφηγήτριες] έγγραψε πολλές σελίδες όπου λέξεις και στοιχεία δεν είχανε απόσταση και τα φωνήεντά της μόνο τρία: α-ε-ι.

Όπως τα περιγράφομε ίσως φαίνεται πως είχαμε χρησιμοποιήσει μαγνητόφωνο πολυτελείας. Κανένα μηχάνημα, ούτε δανεικό. Αφηγητής, ακροατής, καταγραφέας, εξαρχής μέχρι τέλους συνεργασία τριπλή, αξεχώριστη. Κάποιες απορίες μας, «τι λες μωρέ, τ' άκουσες έτσι;», δεν κλονίζανε, ανανεώνανε την εμπιστοσύνη. Οι συνεργάτες, χωρίς εξαίρεση, ζητήσανε, προτιμήσανε την ανωνυμία, γνώριμη κατάσταση. Εξάλλου η γνησιότητα είναι σύνθετη αρετή. Ένα όνομα, έστω και φημισμένο, δεν αποτελεί εγγύηση.

Και τώρα υπάρχει υλικό για συλλογές του κοινού λόγου και συνθήκες αντίστοιχες –αν όχι όμοιες: πάθη, πόθοι σε πολλούς λαούς και τόπους και ο κίνδυνος του χαλασμού της γης. Τέλος υπάρχουνε ακόμα νεοέλληνες που εξιστορούνε πρόθυμα, εύγλωττα, ό,τι πάθανε, ηλικιωμένοι μα και νέοι, όταν τύχει ευκαιρία, όταν υπάρχει και χρόνος κατάλληλος και χώρος π.χ. σε ποντοπόρα πλοία, σε νοσοκομεία. Τα καφενεία έχουν αχρηστευτεί: τηλεόραση, ράδιο, ίσον βουβαμάρα.

Εμείς μαθητέψαμε πρόωρα, όπως σε κάτι βαριά επαγγέλματα, σε τσίρκο ή σε αλιευτικά βρίσκουνε γωνιές, ευκαιρίες να δια-

σκεδάζουνε τα παιδιά των ακροβατών, οι μούτσοι και κάθε τι γι' αυτά είναι υλικό για περιέργεια: το ξύλο που έφαγε ένας πιο μεγάλος σαν έσπασε με τη σφεντόνα ένα ηλεκτρικό, το καινούριο φανελάκι που έταξε κάποιος μπάρμπας, άμα γυρίσουνε την Πρωτοχρονιά... Έτσι μας έλαχε και γνωρίσαμε τον πρώτο διωγμό των Χριστιανών της Ανατολής –1914, πρώτος πόλεμος– πώς έφτασε στη Σάμο κόσμος παραλογισμένος –εκεί ν' ακούς και να μη σώνονται ιστορίες, παραλήρημα.

Τιμώ χωρίς επιφύλαξη τα κείμενα και χωρίς μετριοφροσύνη, επειδή δεν είναι δικά μου, εγώ έχω λείψει απ' τη μέση.

Και ξαναλέω και πιστεύω πως ο λόγος γίνεται όργανο εδώ στα μέρη μας, όπως π.χ. το στομάχι. Οι «προοδευτικοί» αναγνώστες λένε πως «λαϊκίζομε», σα να περιγράφουνε κάτι ασήμαντο, ενώ ο κοινός λόγος είναι υγεία. Οι σπουδασμένοι γράφοντας κουράζουνε το συκώτι τους, λίγο ή πολύ, είτε καλά γράφοντας είτε μέτρια. Οι κοινοί με λίγα γράμματα έχουνε μάθει κάτι τυποποιημένες σειρές «πρώτον ερωτώ» κλπ. Όταν ακολουθήσουν τον προφορικό λόγο, δηλαδή το φυσικά σωστό τους όργανο –όλα λειτουργούν καλά.

Ο κοινός λόγος θα γνωριστεί αστέρευτη πηγή του πολιτισμού και της ιστορίας μας.

(Ο κοινός λόγος, Ερμής 1984)

*

Παρουσιάζουμε μια πρώτη συλλογή με αφηγήσεις απ' τον καιρό της Κατοχής και του διωγμού των Αριστερών, καθώς τις ακούσαμε από συγγενείς και φίλους αγωνιστών που είναι και σήμερα πολιτικοί κρατούμενοι στη φυλακή.

Η συλλογή καταρτίστηκε χωρίς προεργασία και χωρίς επιλογή για εξαιρετικές περιπτώσεις. Εδώ έχουνε θέση τα λόγια του Βλαχογιάννη: «Τότε ηδύνατό τις να καλέσει εις ομιλίαν διαβάτην οιοδήποτε χωρίου ή κωμοπόλεως και ν' ακούσει παρ' αυτού λόγους αθανάτους, κλπ.» (Μακρυγιάννη *Απομνημονεύματα*, Πρόλογος).

Και τώρα εδώ χρειάστηκε κάπου κάπου μια ερώτηση, κάποια ενοποίηση στη γραπτή απόδοση –όπως και για μια συνέντευξη. Έτσι αποτυπώθηκε στο χαρτί κομματιασμένος μα καθαρός, ζωντανός ο σπαραγμός κι ο βόγγος του τόπου, όπως πάλεψε το φασισμό, παλεύει χωρίς να ξανασάνει.

Κάθε όνομα σημειωμένο ή αρχικό αντιστοιχεί με πραγματικό και γνωστό μας πρόσωπο. Κάθε περιστατικό είναι άμεση εμπειρία του αφηγητή. Τις περισσότερες φορές έλαβε την ευκαιρία ο ίδιος να εγκρίνει το γραπτό κείμενο. Τόσος έλεγχος έγινε, τόσος μπορούσε να γίνει. Από κει και πέρα η πικρή ουσία της ιστορίας δεν αλλάζει αν η μάνα του έφηβου Εαμίτη έτρεχε το '42 ή το '43 τον ζητούσε από φυλακή σε φυλακή: «...ένα με σγουρό μαλλί, με γκαμπαρτίνα κοντούτσικη...», αν πραγματικά η τάδε γειτόνισσα πρόδωσε το δεύτερο γιο τής Κυρά Τασίας: «...γι' αυτήν μας λένε τώρα, τότε ούλοι κρυβόντουσαν...»

Ακόμη κι η απλή γνώση του κοινού ανθρώπου που χτυπιέται σε καταστάσεις σκοτεινές χωρίς να διακρίνει την πολιτική τους λογική εξήγηση, δεν κόβει την πνοή της αφήγησης. Δεν έκοψε και τη συμμετοχή του: «...γύρισαν που λες τα πράματα, μας κυνηγούνε τώρα οι Εγγλέζοι...», «...το πίστευε ποτέ κανείς πως οι προδότες θα δικάζουνε τους πατριώτες;» Κάποια τέτοια υπερβολική επίσης απλή αντοχή χρειάζεται πολλές φορές μέσα στις μάχες.

Τελικά οι καταθέσεις των κοινών ανθρώπων θα 'χουνε θέση κάποτε στην ιστορική έρευνα. Κι όπως ήταν ανάγκη, ζωή και τιμή μας, να πολεμήσουν το σκλαβωμό και τον αφανισμό όσο το δυνατόν περισσότεροι Έλληνες, είναι συνέχεια της ίδιας ανάγκης, ζωή και τιμή μας, να μιλήσουνε όσο το δυνατόν περισσότεροι *μάρτυρες* στην υπόθεση του ελληνικού λαού, με το διπλό βάρος της *δοκιμασίας* και της *ομολογίας* που διατηρεί και τώρα η λέξη αυτή.

Εξάλλου οι αφηγήσεις αυτές συμπυκνώνουν την άφθονη όπως είπαμε και πολύ στερεή, αθάνατη τέχνη του προφορικού λόγου, εκπληρώνουν απ' την πρώτη, άγραφτη μορφή το σκοπό τους, σκοπό και κάθε Τέχνης: τη *μετάδοση*. Ο ρυθμός είναι γοργός όπως σε

καλή ρεαλιστική ταινία. Η σύνθεση αυτοσχέδια, μα πειστική όσο κι η πραγματικότητα. Δε βαραίνει με πλάγιες επιδιώξεις φιλολογικές, διδαχτικές. Κι η φυσική επιθυμία του αφηγητή να προβληθεί ο ίδιος ορίζεται από την οικονομία του λόγου κι από αντίστοιχη εξίσου φυσική λιτότητα στην έκφραση. Μάλιστα είναι παράξενο πόσο γίνεται *απρόσωπος* ο αφηγητής. Λες και δεν είναι μόνο δικό του πάθος οι πείνες, οι τρομάρες, όλοι, όλες ιστορούνε σαν να 'χουνε σειρά σε κάποιο αρχαίο θέατρο. Θυμάται, και πολύ πρόθυμα, την παραμικρή πρόσχαρη λεπτομέρεια «...όλα όμορφα: στεφάνια, λαμπάδες, μοιράσαμε πάνω από 60 μπομπονιέρες...» αυτά σε γάμο μέσα σε φυλακή. Κι η μάνα που βγαίνει να συναντήσει το γιο της τον αντάρτη: «...μιαν ερημιά που λες τ' αμπέλια φουντωμένα σαν άγρια, μηδέ κλάδεμα, μηδέ ξελάκωμα, μας φάνηκε Παράδεισο...» Θυμούνται όλοι και κάθε συμπαράσταση. Κάθε σπάνια εξαίρεση στους ανελέητους κανόνες της ανελέητης εποχής: «...Πιάνει ο Ιταλός σκοπός ένα κλάμα, ένα κλάμα...», «Ψυχικό κυρ' ενωμοτάρχη, μας χαλούνε, σώσε μας –λοιπόν σηκώνεται αυτός, καλή του ώρα όπου κι αν βρίσκεται, τραβήξαμε στο χωριό...»

Τέλος η *ομοιότητα* των περιστατικών, οι τόσες σπηλιές, οι κρεμάλες, οι προδοσίες, οι αγωνίες όπως κι η *ποικιλία* τους εικονίζουν την καθολική, καθημερινή συμμετοχή του λαού στους αγώνες για τη λεφτεριά του, αξεχώριστους απ' την ίδια τη ζωή του και την προσδοκία που μας καίει και μας στυλώνει για *ειρήνη*, για *προκοπή*.

(*Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα*, Θεμέλιο 1964

= *Ο κοινός λόγος Γ'*, Κέδρος 1975)

*

Ο τέταρτος τόμος συμπληρώνει τη συλλογή *Ο κοινός λόγος*, με υλικό ανόμοιο από διάφορες εποχές. Η αφήγηση ωστόσο πιστεύω παραμένει μέσο εκφραστικό σταθερό και παραστατικό. Για οποιοδήποτε θέμα. Είτε θυμάται ο γιαννιώτης παλιός κυρατζής ό,τι έφαγε σε κάθε χάνι και πόσα πλήρωσε, είτε με τις ερωτικές ατυχίες ενός σύγχρονου νέου, εικονίζεται πειστικά κόσμος και υπόκοσμος.

Κατοχή – Αντίσταση και τα κατοπινά πιστεύω επίσης ότι έχουν θέση μια για πάντα όπου γίνεται λόγος για σύγχρονη Ελλάδα. Εξάλλου κι η πιο τυχαία εξιστόρηση, μια παράνομη συνεδρίαση σε κάποια γειτονιά, επισημαίνει τη ζωντανή συμμετοχή, εκείνο το απόθεμα της αντοχής του που πρόσφερε τόσος άμαχος ρημαγμένος λαός με το κάλεσμα της αριστερής πολιτικής πρωτοπορίας, ολοκλήρωσε το νόημα της Αντίστασης στην υποδούλωση και στο ναζισμό.

Η ανωνυμία συνεχίστηκε, την προτιμούν οι περισσότεροι αφηγητές. Τα είχαμε πει εξ αρχής άλλωστε, η γνησιότητα είναι ιδιότητα σύνθετη, ένα όνομα δε φτάνει να την εγγυηθεί. Εξαίρεση έγινε για λίγους τιμημένους νεκρούς.

(Ο κοινός λόγος Δ', Κέδρος 1979)

★

A

Η προσπάθεια να υποτιμηθεί το πνευματικό απόθεμα που φύλαξε και αύξησε ο ανώνυμος λαός, μάλιστα στο χώρο των πολιτικά ώριμων ανθρώπων, είναι τραγέλαφος, για γέλια και για κλάματα. Εγώ πιστεύω πως με γνώσεις έστω λίγες μα σωστές της ιστορίας μας είναι νίκη λαμπρή, νίκη απ' τις λίγες όπως σώθηκε το νεοελληνικό αυτό απόθεμα, η γλώσσα μας, η παραγωγή της, η άρτια ομιλία κι η διάθεση να μιλούμε, να ιστορούμε, ο ήχος της που γνωρίζεται, τα τραγούδια μας που πληθαίνουν πολλά όμορφα, πιο πολλά κάπως νερωμένα. Ε, ας είναι κι έτσι, δε σωπάσαμε.

Ποιες οι αιτίες που μια νίκη τέτοια δε σημειώνεται, δεν εορτάζεται;

Πρώτα η ξενομανία, η βλαμμένη αίσθηση, η όραση που στην εποχή μας παράγινε, καταντά φυλετική διάκριση ανάποδη εναντίον σε καθετί δικό μας.

Δεύτερο η αμάθεια κι η διαστραμμένη μάθηση –μόλις καταπιαστούν με γράμματα οι νεοέλληνες απ' το δημοτικό μέχρι ανώ-

τατη παιδεία τους γδέρνουν, τους πετσοκόβουνε το μυαλό δασκαλοι, εξουσίες, οι φτασμένοι και μισοφτασμένοι πρόχειροι αναμορφωτές και ανεύθυνοι πρωτοπόροι. Όχι πλύση εγκεφάλου μα σωστή καταπίεση, κατάψυξη.

Τρίτο διαστραμμένη, αρριβιστική, κρυφή μα και φανερή αυταπάτη ότι, αν αρχηστέψομε θανατώνοντας τα δικά μας, εξασφαλίζομε ανάπτυξη –μελετώντας, ας πούμε, μιαν υδροηλεκτρική εγκατάσταση για την ανάπτυξη μιας περιοχής, πρώτα πρώτα φράζομε, αχρηστεύουμε τις πηγές του νερού, όπου βρίσκονται.

Τέταρτη συμφορά η συνηθισμένη, πολύ ευπρόσδεκτη για την αστική τάξη θεωρία ότι τάχα το συναισθηματικό συστατικό, ζωντανό ή απόθεμα, δεν έχει θέση στην επιστημονική αναζήτηση και την τεχνική πρόοδο. Τέτοιος περιορισμός και ανταγωνισμός διαλεκτικός βάζει μόνο περιορισμούς αντιδιαλεκτικούς που διχάζουν τον άνθρωπο, δημιουργεί αντιδικίες ανάμεσα επιστήμη-ποίηση, ευαισθησία και λογική. Όπως ανάμεσα καινούρια και παλιά, επιθυμητά κι αποχτημένα –κομμάτιασμα, διαίρεση, ανταγωνισμός, διάλυση, κύρια γνωρίσματα της δυτικής, αστικής κοινωνίας και του «πολιτισμού» της.

B

*Αξία του δεν είναι ως υλικό χρήσιμο στον ιστορικό,
αυτοτελής αξία και σημασία ως έκφραση, ως στάση.*

Κοινός λόγος – Ελληνοπρέπειες, αγωνία ναι, άγχος όχι, πάθος ναι φυσικό, αναμετρημένο με πόνο. Η αφήγηση όση και το πάθος συνεχίζεται σχεδόν μηχανικά. Η αφήγηση δεν ταξινομεί, δεν είναι ιστορία, ούτε παράσιτο, ούτε πρόδρομος, ούτε προσχέδιο, ούτε καν υλικό της ιστορίας, έχει δική της αξία και υπόσταση, προσφέρει και ηχητική συγκίνηση, διατηρεί την απόλαυση, τη λύτρωση του προφορικού λόγου.

Το αν-ηρωικό, το κοινό, το μοιρασμένο, αναπόφευκτο, υπέρ-

τατη σοφία, άμυνα του άοπλου, αδύνατου, ένστικτο πονηρό που απωθεί το μοναδικό ηρωικό που [= από το οποίο] κινδυνεύει το σύνολο, κατεξοχήν ελληνική σοφία και πονηριά.

Συγκρούσεις, παρανομίες, δικαιοσύνη, αδικία, όλα σε ανθρώπινα μέτρα, πουθενά λύσεις από άλλον κόσμο, υπερφυσικές, ούτε υπερφυσική αναζήτηση.

Ελληνικότητα: και πολλή αλαφρομυαλιά, το σοβαρό φευγά-
λέο. Υπάρχει αυτοκυριαρχία πάλι από ένστικτο, όσο για να προφυλαχτεί ο άνθρωπος από άνθρωπο κι απ' την ίδια του την παραπάνισια αίσθηση μη γίνει κομμάτια η ψυχή του.

Η αντίσταση του λαού η πιο φυσική, αυτόχθονη άνθηση, ένστιχτο σωστό για επιβίωση, σοφία για διάρκεια όση χρειάζεται στο σύνολο, μελλοντικά όχι ατομική, της στιγμής.

Ιστορία: μαζεύει, ερμηνεύει, παρερμηνεύει, ταξινομεί τα έτοιμα, επιστήμη.

Ποίηση: γεννά, παράγει, κάνει, ξεκάνει, μοιράζει τ' ανύπαρκτα, το χώμα λίγο, το νερό λίγο, ιστορία πολλή.

Θα το πει κανείς σοφός ή απλός: ας μας λείψει το πετρέλαιο, ας μη στερέψουνε οι βρύσες.

Γ

Κοινός λόγος – Πλούτος ανυπολόγιστος, σαν ορυκτός, υλικό πολιτισμού σχηματισμένο από αιώνες. Φανερώνεται τυχαία και περιστασιακά η αξία του άρτια, σε διαφορετικό επίπεδο από την κατεργασμένη τέχνη: ποίηση, ζωγραφική, τραγούδι, χορός, γλυπτική. Στη χρήση του ισάξιο του λαού, προσιτό για κάθε περίπτωση, χαρές, λύπες, ανάμικτο με αθλιότητα, πονηριές, άφθονο για πολλούς, για όλους. Δεν είναι καμάρι ούτε αξία μας, υπάρχει σ' όλες τις χώρες, εδώ άφθονο, έτσι έτυχε, όπως τάδε χώμα, τάδε πέτρωμα, κι αυτόν οι ξένοι, οι ξενόδουλοι, τον ξεφτελίσανε, δεν εκτιμούμε, δεν τιμούμε την αξία του την κοινή, έτσι ακριβώς είναι κοινή, εμείς καταστρέφουμε και τα ορυχεία.

Επιστήμη και μη επιστήμη, διάφορες και στους σκοπούς. Διάφορες και στη διαδικασία που πραγματοποιούνται. Ακόμη κι αντιθέσεις κι ανταγωνισμός ποια κερδίζει, κατακτά χρόνο, εξασφαλίζει γόητρο· επιστήμη στην πρώτη σειρά ή ζωή;

Άλλα χωρούνε αναπόσπαστα, φυσιολογικά. Η κρυφή και φανερή δυσπιστία δεν έχει θέση, δε χωρεί, ανόητος, πλαστός ανταγωνισμός-πόλεμος, όπως οι ανταγωνισμοί και πόλεμοι από χώρα σε χώρα, από θρησκεία σε θρησκεία, που καταντούνε θανάσιμοι, ας είναι πλαστοί στην αρχή.

Κι η τεχνοκρατία σήμερα: η επιστήμη στην υπηρεσία της πλουτοκρατίας, που αγνοεί και καταλείπει την κοινή αξία του κοινού ανθρώπου, είναι πια κίνδυνος θανάσιμος, προς τα κει χρειάζεται δυσπιστία.

(Α, Β, Γ, ανέκδοτες σκέψεις της Έλλης Παπαδημητρίου)

Πρώτος πόλεμος
1914, 1915, 1919, 1922

1. Πόσο βαστάξανε τα ήσυχα;

ΜΙΑ Α ΕΝΑΣ ΠΟΝΤΙΟΣ

ΠΟΣΕΣ ΦΟΡΕΣ ΛΕΓΩ, από διωγμό σε διωγμό πόσα τραβήξαμε. Πώς ήμαστε ακόμα ζωντανοί και τα λέμε.

Το χωριό μας μεσόγειο, περιφέρεια Σαμψούς-Αμισός. Πρώτος πόλεμος, πρώτη εξορία μάς φέρουν στα παράλια στη Σαμψούντα. Μας επιτηρούν. Περνούμε δύσκολα, τρώγομεν έτοιμα. Μένουμε σε σχολείο.

Έρχεται χειμώνας, εκεί βαρύς ο χειμώνας, ακούμε άλλη εξορία. Πού; Δεν λένουν. Μαζευτήκαμε όλοι, γυναίκες, μωρά, με μπόγους, με φορτία σε κρατικό κατάστημα, γράφουν ονόματα, ηλικία. Έρχονται και άλλοι από άλλα χωριά. Κλάμα, οδυρμός. Ποια είναι η καταδίκη μας; Φόβος και τρόμος. Φεύγομε καταμεσήμερα την άλλη μέρα. Και οι Τούρκοι λυπούνται. Περνούμε χωριά, πλησιάζουν μερικοί Χριστιανοί όπου υπάρχουνε, με αυτούς τέσσερις δικοί μας ξεφεύγουν να σωθούν. Βαδίζομεν, αρχίζουν βροχές, αρχίζουν χιόνια, όπου μας βρίσκει νύχτα, μένομε σε χωρία, σε χάνια και σε δάσος και σε ποτάμι εμπρός. Μια νύχτα ξεφύγαμε.

Μας λυπούνται οι χωρικοί στα τουρκοχώρια, μας ταΐζουν. Βρίσκουνε κρυψώνες. Προς πού πηγαίνομεν; Τα κυνηγημένα θηρία ξέρουν πού πηγαίνουν, εμείς όχι. Σε περιφέρεια τάδε –τι να σας λέγομεν ονόματα; πεθαμένα ονόματα, ποιος θυμάται; ποίος γνωρίζει;– σε τάδε περιφέρεια οι Τούρκοι πολύ φανατικοί, αρχηγός των ανήμερο καπλάν προς τους Χριστιανούς. Σε άλλη περιφέρεια δεν είχε ακουστεί διωγμός. Και χωριά χριστιανικά προς τα ορεινά, δύο. Προχωρούμε οι μισοί. Περιμένομε να νυχτώσει. Μέσα προχωρούμε σε χωρίον... στο δρόμο μπακίρια, κιλίμια, πιατικά, ρουχικά, σπίτια ορθάνοιχτα, έχουν πέσει λησταί, δεν έμεινε άνθρωπος πουθενά, ούτε γάτα. Ακούμε στο καλντερίμι κάποιος περπατά, γυαλίζει τουφέκι. Κρυφτήκαμε, τρέχομε, μας πυ-

ροβολεί. Φτάνομε στα δάση. Λίγοι λίγοι βαδίζομε, σκορπίζομε. Ήμαστε οχτώ, μείναμε τρεις. Βαδίζομε δυο μερόνυχτα. Φτάνομε σε χριστιανοχώρι. Και οι άλλοι εκεί φθάνουν, ανταμώνομε.

Μας είπαν την κατάσταση, αστυνομία ψάχνουν για φυγάδες, ληστεύουν, σκοτώνουν τους ντόπιους. Χωρίζομεν. Συμφωνούμεν οι μισοί να μας οδηγήσει Τούρκος οδηγός εις Αμισόν, οι άλλοι μένουν πίσω, ας πάθουν ό,τι πάθουν και οι άλλοι χριστιανοί αδελφοί.

Μέσα στην Αμισόν φθάνομε, είναι χειμώνας, ένας συγγενής καλός μάς παίρνει σ' ένα υπόγειο, μας λούζουν, μας αλλάζουν. Όμως υποφέρουν πολλά και οι εντόπιοι. Τρόφιμα λιγοστεύουν. Φτώχεια, πείνα, ο εργατικός χωρίς εργασία. Ακόμη συνεχίζεται πόλεμος με συμβουλές των Γερμανών για να εξοντώσουν τους Χριστιανούς οι Τούρκοι. Σχέδιον γερμανικόν εφαρμόζουν. Τόσον μίσος ποτέ, τόσος αφανισμός.

Ακούμε θα εξορισθεί ο πληθυσμός και από κάθε πολιτείαν και από τα παράλια. Τότε αρχίζει ξεπούλημα όσο όσο, κινητά και ακίνητα. Νοικοκυραίοι άνθρωποι γυρίζουν, ξεπουλούν, όσο όσο, τα καλά και τ' αγαθά των σπιτιών τους πάμφθηνα σαν κλεμμένα. Οι δρόμοι γεμάτοι πραμάτεια, φόβος και αγωνία. Τι να πράξομεν; Μερικοί δωρίζουν πολλά διά να σώσουν λίγα, παραδίνουν για φύλαξη σε Τούρκους γνωστούς, αλλοφροσύνη.

Έπεσαν κι αρρώστιες, τύφος, η ψείρα μάς τρώει μέσα έξω. Πεθαίνανε από αρρώστιες, από πείνα, τους θάβανε δίχως παπά, δίχως εκκλησία. Ποίος να ψάλλει και ποίος να κλάψει; Εμείς από τα χωριά που ήρθαμε διπλός ο φόβος, όπου βρεθούνε κρυμμένοι τους μαζεύουνε. Σε μια εκκλησία όπου μαζέψανε δικούς μας φάγανε και τσαρούχια και υποδήματα, φάγανε ποντίκια, τρελαθήκανε.

Είχα μ' έναν Τούρκο της κοντινής γειτονιάς συνεννόηση, με ειδοποιούσε, μ' έκρυβε πολλές φορές. Ό,τι μου απόμεινε, χρυσαφικό, ρολόι, όλα τα 'δωσα, χαλάλι του με γλίτωσε. Με γλίτωσεν αυτός κι η πιστή μου γυναίκα, κοπέλα μικρή από την πόρτα του σπιτιού μας δεν πρόλαβε να βγει νύφη, μέσα στις τρομάρες στις συμφορές η καρδιά της δεν κρύωσε, αχ-βαχ δεν είπε, μόνον χάσαμε τον πρώτο και μοναχογιόν μας, αρρώστησεν, δεν σώθηκε. Τότε

τσίριξε. Και τούρκικο περίπολο ακούσανε, δακρύσανε, αφήσαν και μένα κοντά της. Πιάνανε πάλι τους άντρες ως 60 χρονών, «άχ 60 χρονών» λέγαμε, ζηλεύαμεν. Τέλος έρχεται καλοκαίρι, δεν έχομ' πια δύναμη, διαταγή να φύγουν εξορία και οι ντόπιοι, πάμε κι εμείς μαζί, δεν είμαστε γραμμένοι, τρυπώνομε σε κάθε σταθμό, προσέχομε να μη μας ξεχωρίσει μάτι, βαδίζομε, φτάνομε σε βουνά, εκεί άλλος αέρας, βρίσκομε και γάλα, περνούμε βουνά, περνούμε ποταμούς δύο, τριάντα τρεις μέρες βαδίσαμε.

Το μέρος όπου φθάσαμε, πέφτει βαθιά, ο πόλεμος εκεί δεν έφτασε. Γίνεται μεγάλο παζάρι. Κάνομε ανταλλαγή, βρίσκομε πουλούμε, αγοράζομε βγάζομε ψωμί, κρέας ψουνίζομε, κάνομε χαμαλίκι, ένα ποκάμισο πούλησα πρώτο και δαχτυλιδάκι της γυναίκας μου. Έτσι αρχίσαμε ανταλλαγές. Περάσαμε.

Ακούσαμε υπογράφηκε ανακωχή. Μας φέρανε διαταγή: όσοι θέλουνε με δικά τους έξοδα γυρίζουνε. Γυρίσαμε, πήραμε αραμπάδες, ζώα. Είχαμε και πράματα. Λέγαμε: «Νά, όσοι σωθήκαμε θα ζήσομε πια ήσυχα».

Πόσο βαστάζανε τα ήσυχα; Πάλι τα ίδια μάς περιμένανε και χειρότερα.

2. Ἡμεθα εξόριστοι και ουχί αντάρται

ΕΞΙΣΤΟΡΕΙ ΕΝΑΣ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΗΣ.

ΕΓΡΑΨΕ Ο ΑΝΙΨΙΟΣ ΤΟΥ

ΟΛΙΓΟΥΣ ΜΗΝΑΣ μετά την αποχώρησιν του αγγλικού στρατού από την Αμισόν, ενώ ανύποπτος ηργαζόμενην εις το εν Καρί-Παζαρί καφενείον μου, συνελήφθην και ωδηγήθην εις το τμήμα μεταγωγών. Εκεί ηύρον τον πατέρα μου και δεκαπέντε δεκαέξι Έλληνας εκ Γκιολτζούκ της Καππαδοκίας, οι οποίοι, όπως όλοι οι συγχωριανοί των, ηργάζοντο εις την Αμισόν ως φορτοεκφορτωταί και αχθοφόροι. Συνοδευόμενοι υπό χωροφυλάκων εστάλησαν εις το Καβάκ και εκείθεν εις την Κάβζαν. Μεταξύ Καβάκ και Κάβζας υπέστημεν επίθεσιν των ατάκτων του Κεμάλ.

Εγώ ετραυματίσθην εις τον βραχίονα, 3 έτεροι εις τους πόδας και εις εις το πρόσωπον. Μας απεγύμνωσαν τελείως. Μας αφήρεσαν εκτός των χρημάτων, ωρολογίων και τιμαφλών μας και τον ρουχισμόν μας. Μας άφησαν μόνον με τα υποκάμισα και τας περισκελίδας μας. Οι συνοδοί μας χωροφύλακες ηδιαφόρησαν διά την τύχην μας. Κατά καλήν μας τύχην, διήρχετο εκείθεν εις μόνιμος αξιωματικός. Ούτος ηρώτησε τι τρέχει. Οι δήμιοί μας ισχυρίσθησαν ότι ήμεθα αντάρται και ότι μας συνέλαβον εις τα βουνά. Οι συνοδοί μας δεν τους διέψευσαν. Ημείς τότε του είπαμεν ότι ήμεθα εξόριστοι από την Αμισόν και ουχί αντάρται. Τότε ο αξιωματικός διέταξεν τους ατάκτους να φύγουν και να μας αφήσουν. Ούτοι συνεμορφώθησαν με την διαταγήν και ούτω εγλιτώσαμεν από ενδεχομένην εκτέλεσίν μας και αφίχθημεν εις τον προορισμόν μας. Ασφαλώς οι άτακτοι ήσαν συνεννοημένοι με τους συνοδούς μας οι οποίοι θα έπρεπε να συμμετάσχουν εις την λείαν...

Εις την Κάβζαν εφυλακίσθημεν. Την νύκτα παρέλαβον τους Γκιολτζουκλήδες από την φυλακή και τους εξετέλεσαν. Εγώ και ο πατήρ μου απεφύγαμεν την εκτέλεσιν και ιδού πώς.

Είς μόνος αξιωματικός, ευρισκόμενος εν υπηρεσία την ημέραν εκείνην, ανέγνωσε τα έγγραφα τα οποία μας αφορούσαν. Όταν διεπίστωσε ότι εγώ και ο πατήρ μου καταγόμεθα από την Σεβάστειαν, διέταξε να μη μας θίξουν. Κατήγετο και ο ίδιος από την Σεβάστειαν. Ο καλός αυτός συμπατριώτης μάς εκράτησεν εκεί και μας περιποιήθηκε περίπου δύο μήνας.

Μίαν ημέραν, διά να φθάσομεν εν ασφαλεία εις την Αμάσειαν, μας συμπεριέλαβεν εις μίαν αποστολήν Τούρκων στρατευσίμων. Καθ' οδόν συνηντήθημεν με τους ατάκτους του περιφήμου διά τας σφαγάς των Ποντίων Τοπάλ Οσμάν. Ούτοι ηρώτησαν τους συνοδοιπόρους μας αν υπήρχον μεταξύ των Ρουμ (Έλληνες). Οι άνθρωποι του Τοπάλ Οσμάν έσφαζαν τους Έλληνας όπου και αν τους εύρισκον. Οι συνοδοιπόροι μας και οι επικεφαλής της αποστολής εσίγησαν, δεν μας επρόδωσαν.

Κάπου η αποστολή εστάθμευσεν. Οι επικεφαλής της αποστολής βαθμούχοι διέταξαν όπως εγώ και ο πατήρ μου προχωρήσομεν προς την κατεύθυνσιν ενός λόφου δίχως να γυρίσομεν να κοιτάξομεν πίσω. Όπισθέν μας ήρχοντο πέντε έξι στρατιώται με προτεταμένα τα όπλα και έτοιμοι να πυροβολήσουν. Δι' ημάς δεν υπήρχε αμφιβολία ότι μας οδηγούσαν διά να μας εκτελέσουν. Ο πατήρ μου έκλαιε διαρκώς ουχί διά την ζωήν του αλλά δι' εμέ και εγώ προσπαθούσα να τον παρηγορήσω. Εντέλει εφθάσαμεν επί του λόφου. Εκεί υπήρχε ένας τάφος. Μας διέταξε όπως προβώμεν εις εκταφήν με τα χέρια μας των πτωμάτων δύο Ελλήνων δολοφονηθέντων και ενταφιασθέντων εκεί. Ήσαν προχείρως θαμμένοι. Μόλις έσκαψα λίγο με τα χέρια μου εφάνησαν τα πόδια του ενός. Τράβηξα το πτώμα από το πόδι διά να το απελευθερώσω από τα χώματα. Τα πτώματα ευρίσκοντο εν αποσυνθέσει. Από την δυσσομίαν κόντεψα να λιποθυμήσω. Μου ήτο αδύνατον να συνεχίσω την εκταφήν. Είπον εις τους συνοδούς μου: «Μου είναι αδύνατον να συνεχίσω την εκταφήν, εκτελέστε με να γλιτώσω».

Τότε επενέβη ο πατήρ μου και τους είπε: «Αφήστε τον, εγώ θα φέρω σε πέρας το έργον». Πράγματι ετύλιξε το στόμα και την μύτην του με το υποκάμισόν του και ανέσυρε έξω από τον τάφον και

τα δύο των Ελλήνων πτώματα. Ουχί μακράν του τάφου έκειτο χωρίον Κούρδων. Υπεχρέωσαν τους Κούρδους να μεταφέρουν με αμάξι τα πτώματα εις την Κάβζαν διά να γίνει ανάκριση. Το ενδιαφέρον διά την τύχην των δύο δολοφονηθέντων Ελλήνων μού είχε προξενήσει κατάπληξιν δοθέντος ότι, την εποχήν εκείνην, η ζωή ενός Έλληνος δεν άξιζε σχεδόν τίποτε. Ο τυχόν έσφαζε και εδολοφόνει τον Έλληνα ανενοχλήτως. Φρονώ ότι η εκταφή και η αποστολή των δύο πτωμάτων εις την Κάβζαν θα είχε γίνει με τον σκοπόν όπως ενοχοποιηθούν οι Κούρδοι του προαναφερθέντος χωρίου διά ν' αποσπαστούν απ' αυτούς χρήματα.

Επί τέλους εφθάσαμεν εις Αμάσειαν και ενεκλείσθημεν εις τας φυλακάς... Εις την φυλακήν αυτήν ευρίσκοντο εν προφυλακίσει οι πρόκριτοι της Αμισού και άλλων περιοχών του Πόντου. Καθώς είναι γνωστόν οι περισσότεροι τούτων αργότερον απηγχονίσθησαν. Οι μελλοθάνατοι ηγνόουν την τύχην των. Δεν είχαν χάσει την ψυχραιμίαν των. Βλέποντες την αθλίαν κατάστασίν μας συνεκινήθησαν βαθύτατα και προσεπάθησαν να μας παρηγορήσουν. Μας έλεγαν ότι δεν πρέπει να απελπισθώμεν. Μας έδιδον την υπόσχεσιν ότι θα μας εφοδιάσουν με ρουχισμόν και χρήματα. Από το κελί μας εβλέπαμεν έτερον κελί, όπου ήσαν φυλακισμένοι τέσσερις Έλληνες ιερείς, οι οποίοι γονυπετείς διαρκώς προσηύχοντο. Επέκειτο, καθώς μας έλεγον, ο απαγχονισμός των.

Μετά διήμερον παραμονήν μας εις την φυλακήν οδηγήθημεν εις το «σεβκιάτ» (τμήμα μεταγωγών) του τουρκικού στρατού. Εις το τμήμα τούτο μας εκράτησαν περίπου ένα μήνα.

Μετά μας προσεκόλλησαν εις μίαν αποστολήν και εφύγαμεν από την Αμάσειαν. Μετά δίωρον πορείαν, συνηντήθημεν με 670 περίπου Έλληνας εκ Μερζεφούντος, οι οποίοι εξετοπίζοντο. Μας προσεκόλλησαν εις την ομάδα αυτήν. Μας συνέταξαν κατά τετράδας και μας υπεχρέωσαν όπως η σιαγών εκάστου ακουμβά εις την ράχην του προπορευομένου. Ούτω διετάχθημεν να πορευθώμεν.

Η πορεία ήτο μαρτυρική και όποιος δεν ηδύνατο να βαδίσει ετουφεκίζετο. Την ιδίαν ημέραν εσταθμεύσαμεν εις ένα χάνι. Νερό δεν υπήρχε. Εζήτουν δύο λίρας δι' ολίγον πόσιμο νερό. Δεν

μας άφηναν να εξέλθομεν έξω ούτε διά τας φυσικάς μας ανάγκας. Την επομένην, μετά από πορείαν μιας ώρας, οδηγήθημεν εις απόκεντρον μέρος, εκτός του δρόμου, εις τους πρόποδας ενός βουνού. Εκεί οι συνοδοί μας απεγύμνωσαν τους Μερζεφουντίους. Μετά εσταθμεύσαμεν εις έτερον χάνι. Κάπου εκεί έκειτο κάποιο τουρκικό χωριό. Από το χωριό αυτό ήλθον εις το χάνι αξιωματικοί και μας ηρώτησαν αν εκακοποιήθημεν καθ' οδόν. Οι υποστάντες ληστείαν αφηγήθησαν το πάθημά των. Οι αξιωματικοί έλαβον υποσημείωσιν τας απωλείας του καθενός, εφυλάκισαν τους συνοδούς μας χωροφύλακας και υπεσχέθησαν εις τους παθόντας την επιστροφήν των κλοπιμαίων. Τίποτε όμως δεν τους επεστράφηκαν. Νομίζω ότι ο σκοπός των δεν ήτο τίποτε άλλο παρά να συμμετάσχουν εις την λείαν. Δεν ήτο δυνατόν οι αξιωματικοί ούτοι να ανεχθούν όπως οι συνοδοί μας καρπωθούν μόνοι την πλουσίαν λείαν.

Την επομένην μας παρέδωσαν εις άλλους χωροφύλακες διά να μας οδηγήσουν εις Τοκάτ. Καθ' οδόν όμως προέβησαν και οι νέοι συνοδοί μας εις ληστείαν και αφήρεσαν από τους Μερζεφουντίους τα ολίγα εναπομείναντά των. Επιτέλους εφθάσαμεν εις το Τοκάτ. Άμα τη αφίξει μας εκεί, αι αρχαί προέβησαν εις την σύλληψιν των Ελλήνων του τόπου, τους οποίους προσεκόλλησαν εις την ομάδα μας και ούτω εγίναμεν περίπου 850-900 και ετέθημεν εις πορείαν προς το Σίβας. Αφίχθημεν εις την πόλιν αυτήν δίχως να υποστώμεν ενοχλήσεις και κακοποιήσεις καθ' οδόν.

Εκεί η μήτηρ μου μας εφοδίασε με ρουχισμόν, χρήματα και με μαλακά τσαρούχια. Εκκινήσαντες την επομένην από την Σεβάστειαν άνευ οχλήσεων και κακοποιήσεων διήλθομεν την γέφυραν του Κιζίλ-Ιρμάκ. Εις την τοποθεσίαν όμως την καλουμένην Καρτασλάρ Γιοκουσού, οι συνοδοί μας, αφού απεγύμνωσαν εμένα, τον πατέρα μου και τους Τοκατλήδες και αφού αφήρεσαν και τα τσαρούχια μας, όταν ενύκτωσε μας οδήγησαν εις ένα χάνι και μας περιόρισαν εις τον στάβλον. Είχον προσφάτως κάψει την κόπρον του στάβλου και συνεπεία τούτου η ατμόσφαιρα ήτο αποπνικτική. Πολλοί, μη δυνάμενοι ν' ανθέξουν εις την δυσοσμίαν, ελιποθύμουν. Ούτε διά τας φυσικάς μας ανάγκας μας επέτρεπον να εξέλ-

θομεν. Ευτυχώς εις χωροφύλαξ της συνοδείας μας, είτε λόγω υπηρεσίας, είτε οικειοθελώς, επιστρέψας εις Σεβάστειαν ανέφερε το γεγονός εις τας αρχάς. Την επομένην έφθασεν από την Σεβάστειαν, εις το προρρηθέν χάνι, εκπρόσωπος των αρχών της Σεβάστειας, ο οποίος μας απηλευθέρωσε και εσυνεχίσθη η πορεία μας προς την Μαλάτιαν. Εάν μας άφηναν μερικάς ημέρας εντός της κολάσεως εκείνης, πιστεύω ότι ουδείς θα εξήρχετο ζωντανός.

Από εκεί μέχρι της Μαλάτιας, ήτοι τον τόπον της εξορίας μας, εφθάσαμεν δίχως πολλάς ενοχλήσεις. Καθ' όλην όμως την διάρκειαν της πεζοπορίας μας, όσοι διά λόγους γήρατος, ασθενείας, κοπώσεως και εξαντλήσεως δεν ηδύναντο να πεζοπορήσουν, ξυπόλυτοι καθώς ήσαν και σχεδόν γυμνοί, εξετελούντο άνευ οίκτου. Το δε άγριον μαστίγωμα ή ξυλοκόπημα, δι' ασημάντους λόγους, υφιστάμεθα καθημερινώς.

Όταν ηργαζόμενη ως υπάλληλος εις το εν Σεβαστεία κατάστημα του Μποσταντζόγλου, είχαν γνωρίσει αρκετούς Μωαμεθανούς της Μαλάτιας: Τούρκους, Κούρδους και λοιπούς. Ούτοι μ' επροστάτευσαν και με υπεστήριξαν οικονομικώς. Χάρις εις την βοήθειάν των και χάρις εις τα εμβάσματα της μητρός μου από την Σεβάστειαν ηδυνήθην ν' ανοίξω καφενείον εις την Μαλάτιαν, εις το οποίον εσύχναζον όλοι οι εξόριστοι. Με τα κέρδη του καφενείου συνετηρήθημεν με τον πατέρα μου αρκετά καλά. Εις την Μαλάτιαν άφησαν τους εξορίστους 5-6 μήνας ανενοχλήτους και όλοι ηδυνήθησαν να τακτοποιηθούν κατά κάποιον τρόπον και να ζήσουν αρκετά καλά.

Κάποιαν ημέραν αιφνιδίως συνεκέντρωσαν όλους ημάς τους Έλληνας εξορίστους και μας απέστειλαν εις το Οσμανιέ. Ο πατήρ μου διέφυγε την σύλληψιν και έμεινε εις την Μαλάτιαν. Εις το Οσμανιέ μάς εκοινοποίησαν ότι επιστρατευόμεθα και μας κατέταξαν εις τρεις λόχους ενός αμελέ ταμπουρού*.

Διά να μας δώσουν το ημερήσιον συσσίτιον (ταγίν), όπερ απε-τελείτο από ένα κομμάτι ψωμί, θα έπρεπε να σπάσομεν καθ' εκά-

* τάγμα εργασίας.

στην λίθους ποσότητα ενός κυβικού μέτρου, τους δε λίθους θα έπρεπε να μαζέψομεν ημείς από τους αγρούς. Διά να παραδώσει κανείς την ποσότητα ενός κυβικού ηναγκάζετο συχνά να εργασθεί επί εικοσιτετράωρον. Δεν αφήσαμεν πέτρα για πέτρα εις τους αγρούς.

Δεν ήργησαν να μας θερίσουν αι ασθένειαι. Καθ' εκάστην από κάθε λόχον απέθνησκον περί τα 15 άτομα. Μας ηνάγκαζον ν' ανοίξομεν κοινόν τάφον και να τους θάψομεν. Συχνά μας ηνάγκαζον να θάψομεν και ημιθανείς συντρόφους του φρικτού μαρτυρίου μας πριν ή παραδώσουν την ψυχή των. Ήρκει να λιποθυμήσει κανείς από την πείναν διά να τον θάψουν ζωντανό. Το τάγμα ιατρών δεν είχε και οι ασθενούντες ουδεμιάς ιατρικής περιθάλψεως ετύγγανον. Ο επικεφαλής αξιωματικός εις τους παραπονουμένους απαντούσε: «Ημείς σας εφέραμεν εδώ ουχί διά να σας περιθάλψομεν αλλά διά ν' αφήσετε τα κόκαλά σας». Η φοβερά αυτή κραυγή του απαισίου εκείνου ανδρός βουϊζει στ' αυτιά μου μέχρι σήμερον. Διά ν' αντιληφθείτε την απανθρωπία των επικεφαλής αξιωματικών θα σας αναφέρω το εξής περιστατικόν.

Εις την πόλιν και την περιοχήν του Ντιγιάρ-Μπεκίρ υπήρχον, την εποχήν εκείνην, χριστιανοί Ελληνορθόδοξοι, Ασσύριοι, Χαλδαίοι και εκ των διασωθέντων ολίγοι Αρμένιοι. Όλοι αυτοί οι Χριστιανοί ομίλουν την Κουρδικήν, την Τουρκικήν και πολλοί και την Αραβικήν. Μίαν ημέραν το τάγμα ήτο ουχί μακράν ενός χωρίου των Ασσυρίων. Οι κάτοικοι του χωρίου τούτου, διά λόγους χριστιανικής αλληλεγγύης, μας προσκόμισαν αϊράνι (γιαούρτι αραιωμένο με νερό), ψωμί, τυρί κλπ. Για να μας ανακουφίσουν έστω και μίαν ημέραν. Οι Τούρκοι αξιωματικοί τούς εξεδίωξαν και δεν τους επέτρεψαν να μας διανείμουν τα προσκομισθέντα. Οι Νεότουρκοι εξτρεμισταί έναν μόνον αντικειμενικόν σκοπόν είχαν: την απαλλαγήν της χώρας των από τας μειονότητας. Ούτοι μέχρι σήμερον δεν χάνουν ευκαιρίαν διά να πραγματοποιήσουν το όνειρόν των.

Τα μάτια μου προσεβλήθησαν κι έτρεχαν υγρόν και επόνουν. Δεν έβλεπον καλά. Τα χέρια μου είχαν πρησθεί, δεν ηδυνάμην πλέον να σπάσω πέτρας. Δεν αμφέβαλλον ότι επλησίαζε το τέλος

μου. Τότε απεφάσισα να δραπετεύσω και να δοκιμάσω την τύχην μου. Αν με συνελάμβανον θα με τουφέκιζον. Επειδή όμως εθεώρουν τον εαυτόν μου μελλοθάνατον, δεν έλαβον υπόψιν τας συνεπείας και εδραπέτευσα. Επορεύθην προς την κατεύθυνσιν της πόλεως Ντιγιάρ-Μπεκίρ, βαδίζων επί της δημοσίας οδού. Όταν με ηρώτων στρατιωτικοί τους απήντων ότι είμαι Μωαμεθανός ασθενής στρατιώτης και ότι με αποστέλλουν εις το στρατιωτικόν νοσοκομείον του Ντιγιάρ-Μπεκίρ.

Ο ρουχισμός μου δεν διέφερε πολύ από τον ρουχισμόν του Τούρκου στρατιώτου. Εκτός τούτων και η κατάστασις των οφθαλμών μου προφανώς προεκάλει οίκτον.

Ούτω λοιπόν ανενοχλήτως έφθασα εις το Ντιγιάρ-Μπεκίρ. Τυχαίως ευρέθην εις τον περίβολον μιας εκκλησίας και απετάθην εις τους επιτρόπους αυτής. Η εκκλησία ήτο των Ασσυρίων. Αφηγήθην την ιστορίαν μου και έτυχον περιθάλψεως. Συνετηρήθην από την κοινότητα αυτή επί 4-5 ημέρας. Μίαν ημέραν τυχαίως συνηντήθην με τον φίλον του πατρός μου Τούρκον ιατρόν Ισμαήλ Χακή μπέην. Ο πατήρ μου είχε συνδεθεί φιλικώς με τούτον εις την Αμισόν. Τον επλησίασα και τον εχαιρέτησα. Δεν με ανεγνώρισε, κι ηρώτησε: «Ποιος είσαι;» Όταν του είπον ότι είμαι του «ουστά Κωστή» (μαστρο-Κωστή) υιός, με ανεγνώρισε και συνεκινήθη.

«Θα σε σώσω», μου είπε, «αλλά δυστυχώς, δεν θα δυνηθώ να θεραπεύσω τους οφθαλμούς σου».

Με οδήγησε εις το νοσοκομείον και με τακτοποίησεν εκεί.

«Θα φας και θα πλαγιάσεις εδώ, ως προσωπικός μου φιλοξενούμενος και ουχί ως πάσχων και έχων ανάγκην ιατρικής περιθάλψεως».

Ασφαλώς οι οφθαλμοί μου είχαν ανάγκην συστηματικής θεραπείας, εάν όμως ετύγχανον της απαιτουμένης θεραπείας, θα έπρεπε να καταχωρηθώ εις τα βιβλία του νοσοκομείου και, μετά την θεραπείαν μου, θα έπρεπε ν' αποσταλώ εις το τάγμα μου, όπου όμως με ανέμενε η εκτέλεσις ως λιποτάκτου. Δικαιολογώ λοιπόν την διαγωγήν και τακτικήν του αλησμονήτου εκείνου σωτήρος μου Τούρκου ιατρού.

Όταν ήρχοντο εις το νοσοκομείον ελεγκταί, ο ιατρός μου έλεγε: «Φεύγα από το νοσοκομείον και κάνε έναν περίπατο εις το βουνό και έλα μετά 4-5 ώρας».

Συμμορφούμενος με τας υποδείξεις το ιατρού δεν ανεκαλύφθην. Τα μάτια μου επόνουν όμως φοβερά και έκλαιον συχνά από τους πόνους. Είς «σιχιγιέ μεμουρού» (νοσοκόμος) Αλή Τσαβούς (λοχίας), Αλή καλούμενος και από το Ικόνιον καταγόμενος, έβαζε κάποιο υγρό εις τους οφθαλμούς μου διά να με ανακουφίσει. Ματαίως όμως.

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και όταν επέκειτο πλέον η Ανταλλαγή, ο ιατρός μ' εφωδίασε με πιστοποιητικόν αναπηρίας (σίλκι ασκεριετέν ιχράτζ ντεγιού κιαγίτ βερντί) και μου είπε να φύγω.

Ανενοχλήτως έφθασα εις το Σίβας όπου ηύρον άρτι επιστρέψαντα τον πατέρα μου. Ούτος είχε διαφύγει την σύλληψιν την ημέραν εκείνην, όπως σας ανέφερον, και λόγω της τέχνης του οι πρόκριτοι τον είχαν κρατήσει εις την Μαλάτιαν και τον είχαν απαλλάξει από τα «αμελέ ταμπουρού».

Μετ' ολίγον οικογενειακώς ανεχωρήσαμεν διά την Αμισόν. Κατόπιν ήλθομεν οικογενειακώς εις την Ελλάδα.